

Przeszłość społeczna
Próba konceptualizacji

PUBLIKACJA PRZYGOTOWANA
PRZEZ KOMISJĘ ANTROPOLOGII PRADZIEJÓW I ŚREDNIOWIECZA
DZIAŁAJĄCĄ PRZY KOMITECIE NAUK PRA- I PROTOHISTORYCZNYCH PAN

KOMITET REDAKCYJNY:
ARKADIUSZ MARCINIAK — PRZEWODNICZĄCY
JAN MICHAŁ BURDUKIEWICZ
DOROTA CYNGOT
HANNA KOWALEWSKA-MARSZAŁEK
FRANCISZEK M. STĘPNIOWSKI
STANISŁAW TABACZYŃSKI
ANNA ŻALEWSKA

Przeszłość społeczna

Próba konceptualizacji

Redakcja: Stanisław Tabaczyński, Arkadiusz Marciniak,
Dorota Cyngot, Anna Zalewska

Wydawnicwo Poznańskie • Poznań 2012

© Copyright by Autorzy, 2012
© Copyright by Wydawnictwo Poznańskie Sp. z o.o., Poznań 2012

Redakcja: Roman Bąk

Projekt okładki: Teresa Murak, Dariusz Wyczółkowski
Rzeźba: Teresa Murak, Chrystus Pantokrator 2010, Centrum Rzeźby Orońsko;
materiał: żeliwo, piasek; wym. średnica 2 m
Fotografia: Dariusz Zgutka

Komputerowe opracowanie okładki: Jacek Dudek

Praca współfinansowana ze środków PAN – Komisji Archeologicznej przy Oddziale Poznańskim PAN oraz Instytutu Archeologii i Etnologii PAN.

Niniejszy projekt został zrealizowany przy wsparciu finansowym Komisji Europejskiej (Program Kultura 2007-2013). Publikacja odzwierciedla jedynie stanowisko jej autorów i Komisja Europejska nie ponosi odpowiedzialności za umieszczoną w niej zawartość merytoryczną.

The project has been funded with support from the European Commission („Culture” 2007-2013). This publication reflects the views only of the authors, and the Commission cannot be held responsible for any use which may be made of the information contained therein.

DG Edukacja i Kultura

Program „Kultura”

professional
practices &
public outreach

ISBN 978-83-7177-791-2

Wydawnictwo Poznańskie Sp. z o.o.
ul. Fredry 8, 61-701 Poznań,
Sekretariat: tel. +48 61 853-99-10, faks +48 61 853-80-75
Dział handlowy: tel. +48 61 852-38-44
<http://www.wydawnictwopoznanskie.com>
e-mail: sekretariat@wydawnictwopoznanskie.com

ANDRZEJ SŁOWIKOWSKI

Metaarcheologia jako immanentna filozofia archeologii

1. TRANSCENDENTNA A IMMANENTNA FILOZOFIA ARCHEOLOGII

Kluczowym pojęciem dla określenia relacji archeologii do filozofii wydaje się filozofia archeologii. Próbując ustalić jej zakres przedmiotowy oraz unikając banalnej konkluzji, że każdy ogólny namysł nad archeologią i sposobem jej uprawiania jest już jakąś filozofią archeologii, należy oddzielić filozofię archeologii istniejącą w ramach filozofii nauki od filozofii archeologii, wynikającej z archeologicznego namysłu nad archeologią.

Tę pierwszą można uprawiać nie będąc archeologiem, badając archeologię jako szczególny przypadek w filozofii nauki oraz aplikując jej ustalenia pod kątem formalnego funkcjonowania archeologii jako nauki. Tak rozumiana filozofia archeologii pokazuje, jak działają w rzeczywistości badawczej archeologii klasyczne elementy teorii wiedzy, takie jak na przykład: metody wyjaśniania, wnioskowania, dowodzenia, a także ustala, najogólniej rzecz ujmując, jaki jest: ontologiczny, epistemologiczny i aksjologiczny status wiedzy archeologicznej (Wylie 1998). Taka ogólna metodologia, wynikająca z namysłu filozofii nauki, jest transcendentną filozofią archeologii, gdyż w próbie ustalenia najważniejszych składowych wiedzy archeologicznej posługuje się rozumowaniem i pojęciami wypracowanymi poza archeologią, a pochodzącymi najczęściej z filozofii nauki czy też ogólnej metodologii nauk historycznych. Klasycznym przykładem pracy tego typu jest *Teoria i praktyka badań archeologicznych*, t. I: *Prześlanki metodologiczne* (Hensel, Donato, Tabaczyński red. 1986).

Ta druga jest w sensie przedmiotowym dużo bliższa samym archeologom, gdyż odnosi się do zagadnień, które podejmują oni w swojej praktyce badawczej, czyniąc to jednak na wyższym poziomie uogólnienia, będącym próbą teoretycznego ustosunkowania się do najważniejszych problemów archeologicznych. Mogą to być badania szczegółowe nad: różnymi sposobami rozumienia źródła archeologicznego (Zalewska 2005), pojęciem kultury

archeologicznej (Tabaczyński 2000; Gediga, Piotrowski 2004), czy teoretycznymi podstawami praktyk badawczych archeologów, na przykład klasyfikacji (Minta-Tworzowska 1994); a także studia ogólne nad: relacją archeologii do innych nauk humanistycznych (Tabaczyński 1984; 2006; Ostoja-Zagórski 1997; Pałubicka 2000) oraz wykorzystaniem ich osiągnięć na polu badań archeologicznych (Ciesielska 2002), zakresem przedmiotowym archeologii (Niewęglowski 1995), relacją teorii do praktyki badań archeologicznych (Ostoj-Zagórski 1998; Buko, Urbańczyk red. 2000; Renfrew, Bahn 2002), czy wreszcie sposobem funkcjonowania archeologii jako nauki humanistycznej (Kowalski 2000; 2003; Mamzer 2000; 2004; Mamzer, Ostoja-Zagórski 2007). Najważniejszym elementem w tego typu refleksji jest to, iż jest ona czyniona z pozycji wewnętrznej, niejako od środka archeologii, jest w pewnym sensie immanentną próbą samorozumienia jej samej przez odniesienie się do najważniejszych problemów teoretycznych ją kształtujących. Klasycznym przykładem tego typu pracy jest *Czytanie przeszłości* Iana Hoddera (1995) oraz *Metaarcheology* Leo S. Klejna (2001). Jest to więc filozofia archeologii w sensie immanentnym, przy czym niewątpliwie wymaga ona ulokowania w szerszym horyzoncie humanistycznym i nie istnieje bez odniesienia do najważniejszych problemów i osiągnięć współczesnej humanistyki. Taką filozofię archeologii, w odróżnieniu od tej uprawianej w ramach filozofii nauki, można nazwać metaarcheologią (Embree 1989: 34-36), czyli swoistym archeologicznym namysłem nad archeologią.

2. METAARCHEOLOGIA A PROBLEM MYŚLENIA ARCHEOLOGICZNEGO

Jeżeli metaarcheologia ma za przedmiot archeologię jako dyscyplinę specyficzną, pozostającą w związku z samokrytycznym spojrzeniem na samą siebie, z samopoznaniem, czy z samorefleksją (Mamzer 2004: 7), to najogólniejsze pytanie, na jakie można szukać w jej ramach odpowiedzi, jest modulacją kantowskiego pytania o możliwość, streszczającego się w formule: jak możliwa jest archeologia? Chodzi tu z jednej strony o to, czym takim jest archeologia, czym nie jest żadna inna nauka humanistyczna, czyli czy tworzy jakiś oryginalny, właściwy tylko sobie i niesprowadzalny do innych nauk humanistycznych obraz człowieka, a jeśli tak, to, z drugiej strony, w jakiej relacji pozostaje on do osiągnięć innych nauk humanistycznych i jaką rolę pełni w ogólnie pojętej humanistyce oraz jak w niej funkcjonuje i jak się zmienia? Jest to więc pytanie o istnienie myślenia archeologicznego, a także o jego genezę i ciągłość w dziejach współczesnej kultury europejskiej, w konsekwencji zaś stawia problem zwartości archeologii jako nauki o człowieku, wskazując na cel i potrzebę jej funkcjonowania.

Na pytanie to nie może odpowiedzieć transcendentna filozofia archeologii, ponieważ jej zadaniem jest analiza archeologii pod kątem jej logicznego

działania, a zatem zakłada ona istnienie archeologii niejako *a priori*, dostosowując ją do istniejącego w ramach filozofii nauki porządku pojęciowego i metodologicznego.

W sensie słabym na pytanie to odpowiada każda podjęta w ramach archeologii praktyka badawcza, każda czynność archeologa, każda praca, jaką on wykonuje i każdy jej rezultat, jaki publikuje. Nietrudno się domyślić, że w rzeczywistości odpowiedzi te są bardzo różne i wcale nie muszą się uzgadniać. Odpowiedź na pytanie, jak możliwa jest archeologia, a w konsekwencji, czym jest i po co jest, zależy od: światopoglądu, intencji, motywacji, kompetencji archeologa oraz (traktowanego tu jako kluczowy) teoriopoznawczego stosunku archeologa do przeszłości. Można wyróżnić trzy podstawowe, przedstawiające ten stosunek modele: (1) przedmiotowy – zajmuje się materialnymi śladami istnienia przeszłych ludzi jako obiektywnie informującymi o przeszłej rzeczywistości, klasyfikuje je ogólnie, całkowicie podporządkowując je kategoriom myślenia kultury badacza, co powoduje niemożliwość dotarcia do przeszłych sensów kulturowych (szkoła kulturowo-historyczna); (2) przedmiotowo-podmiotowy – również kładzie nacisk na materialną stronę istnienia przeszłości i analizuje ją w pierwszym rzędzie w kategoriach kultury badacza, ale zarazem problematyzuje przeszłość, interpretując ją pod kątem jakiegoś charakterystycznego dla niej sposobu istnienia, odcisniętego w materiale przedmiotowym, co w pewnym stopniu upodmiatawia przeszłość (określa ją od wewnątrz, z punktu widzenia badanej kultury) w badaniach archeologa (archeologia procesualna i archeologia marksistowska); (3) podmiotowo-przedmiotowy – zwraca się w stronę odczytywania sensów kulturowych zapisanych w pozostałościach przeszłych kultur ludzkich i wskazuje na ich całkowitą niezależność od kategorii kultury badacza, dąży zatem do maksymalnego możliwego upodmiotowienia człowieka przeszłości, przy jednoczesnej próbie przełożenia lub konfrontacji przeszłych sensów kulturowych z tymi waloryzowanymi w kulturze badacza (archeologia postprocesualna i archeologie postmodernistyczne).

Te trzy modele tworzą historyczny porządek rozwoju myślenia archeologicznego i odpowiadają przejściu od obiektywistycznego do konstruktywistycznego rozumienia przeszłości jako przedmiotu badań archeologicznych, a także oddają zmianę w sposobie postrzegania źródła archeologicznego od fizykalistycznego w stronę mentalnego (Pałubicka 2000). Co ciekawe, stosunek do przeszłości widoczny w tych modelach każdorazowo wskazuje na światopogląd badacza i unaocznia sposób rozumienia oraz traktowania rzeczywistości w kulturze, której reprezentacją są wyniki jego pracy. Tym samym każde ustosunkowanie się do przeszłości w badaniach archeologii zawsze jest zarazem odnoszeniem się do własnej rzeczywistości kulturowej, próbą utwierdzenia się w niej i udoskonalenia jej sposobu rozumienia świata, a więc ostatecznie pewnym rodzajem samoidentyfikacji teraźniejszości.

Aby jednak dotrzeć do poziomu świadomej samoidentyfikacji kultury w badaniach archeologicznych, potrzebny jest czwarty model – podmiotowy. Nie istnieje możliwość całkowicie podmiotowego odczytywania przeszłości, ponieważ badacz nigdy nie stanie się uczestnikiem przeszłej rzeczywistości kulturowej, nie będzie rozumiał świata tak, jak ludzie przez niego badani. Warto jednak zauważyć, że proces upodmiotawiania przeszłości w historii badań archeologicznych jest zarazem procesem upodmiotawiania samej archeologii (jako składowej kultury badacza), która wraz z odkrywaniem przeszłych sensów kulturowych, sama staje się bardziej krytyczna wobec własnych sensów, pogłębiając dzięki temu autorefleksję i uwalniając się od ukrytych przesądów i założeń na rzecz jawnego i otwartego światopoglądowo wyrażania się (Kowalski 1999). Ten postulowany tu, podmiotowy model uprawiania archeologii odnosiłby się zatem w największym stopniu właśnie do metaarcheologii jako tej, która w sensie silnym odpowiada na pytanie o możliwość i jakość archeologii.

Taka odpowiedź może paść tylko z wnętrza archeologii, ponieważ zawsze zarazem jest momentem jej autorefleksji, dokonywanym na ogólniejszym poziomie rozważań nad przedmiotem badania archeologicznego i sposobem ujmowania go. Metaarcheologia zbiera więc praktyczne i przedmiotowe doświadczenia archeologów, analizuje ich często nieświadome lub zawarte „między wierszami” wypowiedzi na temat tego, czym i po co się zajmują, dokonuje krytycznego oglądu ich wyników, by w końcu ustalić, czym w rzeczywistości jest archeologia, jakie są jej rezultaty i możliwości poznawcze jako nauki o człowieku. W efekcie badania metaarcheologiczne nie tylko domykają pewne rozumienie w ramach archeologii, ale jednocześnie za każdym razem otwierają nową perspektywę badawczą, stawiają nowe problemy, których rozwiązania oczekują w praktyce badawczej archeologów. Tak rozumiana metaarcheologia konfrontuje wyniki archeologii, dotyczące sposobów istnienia człowieka, z innymi naukami humanistycznymi, a także wprowadza je w obieg humanistyki. Nie tylko więc bada przeszłość i zastanawia się nad nią, ale równocześnie świadomie współtworzy rzeczywistość i kulturę, w której funkcjonuje (Mamzer 2004: 13).

3. ROLA FILOZOFII W ARCHEOLOGII

Filozofia jest w pewnym sensie ogólną teorią myślenia, konkretyzującą się w dziejach pod postacią różnych systemów i rozważań filozoficznych, w których dokonuje się ciągle od nowa coraz tożniejsza samoidentyfikacja kultury zachodnioeuropejskiej w odniesieniu do wydarzającej się rzeczywistości i własnej tradycji. Nie należy więc oczekiwać po filozofii, że zaoferuje archeologii jakiegoś praktyczne modele wyjaśniające, tak jak to czynią szczegółowe nauki humanistyczne: antropologia kulturowa, socjologia, religioznawstwo, języ-

koznawstwo i inne, z wyjątkiem rozważań filozoficznych prowadzonych na styku tych nauk (Holtorf, Karlsson 2000). Jeśli zgodzić się, że archeologia jest sposobem myślenia, w którym uobecnianie przeszłości jest ukierunkowane na samoidentyfikację teraźniejszości (Mamzer 1998), to filozofia dostarcza tak rozumianej archeologii metody myślenia, pomagające jej w procesie samorozumienia, autorefleksji (na przykład fenomenologia czy hermeneutyka – Woźny 2000). Podobnie jak w innych naukach humanistycznych, refleksja filozoficzna, obok transcendentnych analiz metodologicznych, pozwala archeologii na ogólniejszy namysł nad sobą samą, usprawnia ją w kierunku immanentnych rozważań metaarcheologicznych, które wydają się wymogiem poważnie uprawianej archeologii w perspektywie humanistycznej. Z drugiej strony, archeologia, jak każda nauka szczegółowa, przez swoje rozwiązania wzbogaca ogólną wiedzę o człowieku i świecie, wtórnie problematyzowaną przez filozofię. W tym sensie archeologia, głęboko zatroskana o obraz człowieka wyłaniający się z jej badań i nie rezygnująca z rozważań metaarcheologicznych, dokonuje w badaniu przeszłości zawsze jakiejś samoidentyfikacji teraźniejszości, tym samym wprowadzając nowe i nieusuwalne elementy do ogólnie pojętej humanistyki.

Warto pamiętać, że rozwój archeologii polega nie tylko na spektakularnych odkryciach wykopaliskowych czy użyciu nowych technik analizy źródeł, ale także na wynajdowaniu nowych sposobów myślenia, rozumienia i ujmowania przeszłości. Archeologia rozwija się przede wszystkim przez zmianę nastawienia badawczego oraz światopoglądu humanistycznego archeologów.

BIBLIOGRAFIA

- Buko A., Urbańczyk P. (red.)
2000 *Archeologia w teorii i w praktyce*, Warszawa.
- Ciesielska A.
2002 *Elementy teorii społecznej w archeologii: koncepcje grup, instytucji i struktur społecznych*, Poznań.
- Embree L.
1989 *The structure of American theoretical archaeology: a preliminary report*, w: *Critical tradition in contemporary archaeology*, V. Pinsky, A. Wylie, Cambridge, s. 28-38.
- Gediga B., Piotrowski W. (red.)
2004 *Archeologia, kultura, ideologie*, Biskupin-Wrocław.
- Hensel W., Donato G., Tabaczyński S. (red.)
1986 *Teoria i praktyka badań archeologicznych*, t. I: *Przesłanki metodologiczne*, Wrocław-Warszawa-Kraków.
- Hodder I.
1995 *Czytanie przeszłości*, tłum. E. Wilczyńska, Poznań.

- Holtorf C., Karlsson H.
2000 *Philosophy and archaeological practice. Perspectives for the 21st Century*, Göteborg.
- Klejn L.S.
2001 *Metaarchaeology*, „Acta Archaeologica”, t. 72; Suppl. 3., Copenhagen.
- Kowalski A.P.
1999 *Symbol w kulturze archaicznej*, Poznań.
2000 *Archeologia kulturoznawcza. Projekt dyskursu „negatywistycznego”*, w: *Archeologia w teorii i w praktyce*, A. Buko, P. Urbańczyk (red.), Warszawa.
2003 *Konstruktywistyczny status wiedzy o kulturze w świetle interpretacji genealogicznych i archeologicznych*, w: *Konstruktywizm w humanistyce*, A. Pałubicka, A.P. Kowalski (red.), Bydgoszcz.
- Mamzer H.
1998 *Archeologia jako uobecnianie przeszłości*, w: *Świat historii. Prace z metodologii historii i historii historiografii*, W. Wrzosek (red.), Poznań 1998, s. 299-307.
2000 *Kulturowe konteksty „paradygmatów” w archeologii*, w: *Archeologia i prahistoria polska w ostatnim półwieczu*, M. Kobusiewicz, S. Kurnatowski (red.), Poznań.
2004 *Archeologia i dyskurs*, Poznań.
- Mamzer H, Ostoja-Zagórski J.
2007 *Orientacje badawcze w polskiej archeologii*, „Nauka” 1/2007, s. 131-148.
- Minta-Tworzowska D.
1994 *Klasyfikacja w archeologii*, Poznań.
- Niewęglowski A.
1995 *Archeologia – prahistoria – historia. Relacje przedmiotu i teorii badań (wstęp do dyskusji)*, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej” t. 43/2, s. 229-254.
- Ostoj-Zagórski J.
1997 *Jakiej archeologii potrzebuje współczesna humanistyka* (red.), Poznań.
1998 *Empiria i teoria w badaniach archeologicznych*, „Archeologia Polski” t. 33/2, s. 247-273.
- Pałubicka A.
2000 *Archeologia jako nauka historyczna o kulturze. O badaniu formy i funkcji znalezisk archeologicznych*, w: *Archeologia w teorii i w praktyce*, A. Buko, P. Urbańczyk (red.), Warszawa.
- Renfrew C., Bahn P.
2002 *Archeologia. Teorie, metody, praktyka*, tłum. M. Kasprzycka i in., Warszawa.
- Tabaczyński S.
1984 *Archeologia – historia – antropologia kultury (na marginesie Teorii wiedzy historycznej J. Topolskiego)*, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej” t. 32/2, s. 223-245.
2000 *Kultury archeologiczne a rzeczywistość dziejowa* (red.), Warszawa.
2006 *Archaeology – anthropology – history. Unconscious foundations and conscious expression of social life*, „Archaeologia Polona” 44/2006, s. 15/39.
- Woźny J.
2000 *Symbolika przestrzeni miejsc grzebalnych w czasach ciałopalenia zwłok na ziemiach polskich (od środkowej epoki brązu do środkowego okresu lateńskiego)*, Bydgoszcz.
- Wylie A.
1998 *Philosophy of archaeology*, w: *Routledge encyclopedia of philosophy*, E. Craig (red.), London-New York.
- Zalewska A.
2005 *Teoria źródła archeologicznego i historycznego we współczesnej refleksji metodologicznej*, Lublin.